

•• ઋતુસંહારનું વૈશિષ્ટ્ય ••

મહાકવિ કાલિદાસની મળતી સાત કૃતિઓ પૈકી છ કૃતિઓમાં તો વૈદિક, પૌરાણિક કે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી વિષયવસ્તુ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, જેમ કે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં રાજા અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાની કથા હતી તો ‘વિક્રમોવર્શીય’માં ઉર્વશી અને પુરુરવાની વિશિષ્ટ કથાનું આલેખન છે. ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્’માં દુષ્યંત અને શકુંતલાની પૌરાણિક વાતને સુંદર રીતે રજૂ થયેલ છે. વળી આ ત્રણેય કૃતિઓ નાટક હતાં તે પણ ન ભૂલવું જોઈએ.

અન્ય ખંડકાવ્યમાં બંને મહાકાવ્ય રઘુવંશ અને ‘કુમારસંભવમ્’ કોઈ એક ચોક્કસ કથાપ્રવાહથી બદ્ધ હતાં. તેથી કાલિદાસ માટે આ વિષયમાં પૂર્વે કથાયેલ નિશ્ચિત વિગતની બહાર નીકળવું અને કલ્પનાવિહાર કરવો તે મુશ્કેલ હતું. એમ કહેવાય છે કે ‘કુમારસંભવમ્’ની રચના માટે તો કાલિદાસે માતા પાર્વતીનું શૃંગારિક વર્ણન કરતાં-કરતાં, વિક્ષુબ્ધ બની, આઠમા સર્ગ પછી વિરામ પણ લીધો હતો. આ બધી બાબત પરથી તે ફલિત થાય છે કે આ કાવ્યોમાં મહાકવિને પણ કથાવસ્તુના મર્યાદિત કારણસર મર્યાદાઓને લીધે, તેની ઉડાન થોડી બાધ્ય રહી હશે, છતાં પણ અનુપમ રસસભર કૃતિઓ મહાકવિ આપી શક્યા છે.

જે કૃતિનું અહીં પરિશીલન કરવાનું છે તે, ‘ઋતુસંહાર’ તો કોઈ પણ પૌરાણિક સંદર્ભો કે કોઈ વૈદિક પૌરાણિક પાત્રના ચિત્રણ સાથે સંલગ્ન વિગત ધરાવતી નથી. તેથી ભાવ પ્રદેશને યદ્યચ્છયા સ્વૈરવિહાર કરવાની અનુમતિ મળી જાય છે. અન્ય ગીતિકાવ્ય ‘મેઘદૂત’માં કવિને પોતાની કલમ ફક્ત વર્ષાના વર્ણન માટે જ ઉપયોગમાં લેવાની હતી, જ્યારે અહીં તો તેવું એક ઋતુકાળનું પણ કોઈ બંધન ન રહેતાં કવિ બંધનમુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે કાલિદાસની વાણીને બધા જ પાસથી વિમુક્ત ઉડાનની તક મળે છે! તેથી આ ગીતિકાવ્ય વધુ પ્રાસાદિક રીતે લખાયું છે.

કેટલાક વિવેચકો આ કૃતિને કાલિદાસની પ્રારંભની અને થોડી નબળી કૃતિ કહી આલોચના કરે છે. મને આશા છે કે આ અભિનવ પરિશીલન વાંચ્યા પછી કોઈ પણ વાચક કે વિદ્વાન પોતાના અભિપ્રાયને બદલવા બાધ્ય થશે.

આટલા વિપુલ પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માત્ર ઋતુઓનું વર્ણન કરતું હોય તેવું એક પણ કાવ્ય મળતું નથી. કોઈ આશ્રમ, પર્વત, તીર્થ, વન, વગેરેના વર્ણનની આડમાં તે વિગત પૃથક્ રીતે મળતી હોય છે.

મહાકવિ વાલ્મીકિના આદિકાવ્ય રામાયણમાં પણ તેમણે ફક્ત વર્ષાના 66 શ્લોક, શરદના 69 શ્લોક, હેમંતના 43 શ્લોક અને વસંતઋતુના 130 શ્લોક કથ્યા છે. વિશાળ ગ્રંથના પ્રમાણમાં જોઈએ તો આ શ્લોકસંખ્યા ખૂબ જ ઓછી ગણાય. વર્ષા ગ્રીષ્મ અને શિશિર ઋતુઓનો તો ઉલ્લેખ કવિએ તેમાં કરેલ જ નથી.

સમગ્ર સંસ્કૃતિ સાહિત્યમાં ફક્ત ઋતુઓનું વર્ણન દર્શાવતું આ પ્રથમ અને અંતિમ એકમાત્ર અનુપમ કાવ્ય છે. જેમાં કવિએ બધી જ છ ઋતુઓને ફક્ત ઋતુઓના સંદર્ભે જોઈ, આ ગીતિકાવ્યની રચના કરી છે તે આ કાવ્યની મહત્ત્વની વિશેષતા છે.

ઋતુસંહારમાં પ્રકૃતિ ચિત્રણ

અને સમાજજીવન

ઋતુસંહાર ગીતિકાવ્યમાં કાલિદાસને જાણે કે સૃષ્ટિ પરની ઋતુલીલા વર્ણવવાનો છૂટો દોર મળી ગયો હતો! પૃથ્વી પરના જીવશ્રેષ્ઠ મનુષ્યથી માંડી સૂક્ષ્મ કીટક સુધીનાં પ્રાણીઓનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર આ મહાકવિની દષ્ટિએ દરેક જીવ પર ઋતુઓની શું-શું અસર થાય છે, તેનું વર્ણન છ બંડના 154 શ્લોકોમાં સુંદર રીતે જિલાયું છે. અહીં જીવંત પ્રાણીઓની સાથોસાથ વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં થતા ફેરફારો, તેનાં પુષ્પોની વિગત, રંગ, સુવાસ વગેરેની કાવ્યાત્મક વિગત સમયે-સમયે વિસ્તારથી આપી છે.

પ્રથમ બંડ ગ્રીષ્મ

- પ્રથમ બંડ ગ્રીષ્મમાં બીજા શ્લોકમાં કવિ શીતળતા માટે વપરાતા લેપન પદાર્થો, ચંદન (Stentalum Album)નો ઉલ્લેખ કરે છે. ભારતીય માન્યતા અનુસાર કેટલાંક મોતીઓ અને કેટલાક પ્રકારના મણિ (દાખલા તરીકે ચંદ્રકાન્ત) પણ શીતળતા આપે છે. તેનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરે છે.

નિશા: શશાઙ્કક્ષતનીલરાજયઃ ક્વ ચિદ્ વિચિત્રં જલયન્ત્રમન્દિરમ્ ।
મણિપ્રકારાઃ સરસં ચ ચન્દનં શુચૌ પ્રિયે યાન્તિ જનસ્ય સેવ્યતામ્ ॥ ૨ ॥

(હે) પ્રિયે! ઉનાળામાં ચંદ્રથી ખંડિત કરાયેલ અંધકારની હારમાળાવાળી રાત્રિઓ, ક્યાંક વિચિત્ર (જુદીજુદી જાતનાં) જલયંત્ર- કુવારાવાળા ઘર અને (ચંદ્રકાન્ત વગેરે જેવા) મણિના પ્રકારો અને સરસ ચંદન માણસ માટે સેવ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે (એટલે માણસો આ જ બધાનું સેવન કરે છે).

- ત્રીજા શ્લોકમાં મધુ એટલે કે આસવનો ઉલ્લેખ કરે છે. કવિ આ મધુ આસવનું પાન, સ્ત્રી-પુરુષ બંને સજોડે કરતાં હોય, તેવો ઉલ્લેખ, રસિક રીતે, 'પ્રિયા મૂખોચ્છ્વાસ વિકમ્પિત' તે શબ્દોથી કરે છે.

સુવાસિતં હર્મ્યતલં મનોરમં (મનોહરં) પ્રિયામુખોચ્છ્વાસવિકમ્પિતં મધુ ।
સુતન્ત્રિગીતં મદનસ્ય દીપનં શુચૌ નિશીથેઽનુભવન્તિ કામિનઃ ॥ ૩ ॥

ઉનાળામાં કામીજનો રાત્રે સુવાસિત અને મનોહર મહેલની અગાશી, (પોતાની) પ્રિયતમાના મુખના ઉચ્છ્વાસથી કંપિત મધુ (એટલે દારૂ) અને કામદેવનું ઉદ્દીપન કરાવતું વીણા સાથેનું ગીત અનુભવે છે (એટલે આ બધાથી આનંદ માણે છે).

- અહીં ચોથા શ્લોકમાં કવિ દુકૂલ (Linen) વસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું કાપડ છે. સમગ્ર કાવ્યમાં ક્યાંય સાદા સુતરાઉ કાપડનો ઉલ્લેખ નથી. તેનો અર્થ એમ થાય કે તે સમયે યા તો પ્રજા એટલી સમૃદ્ધ અને સુખી હશે કે બધાં જ આ પ્રકારનાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાનાં કાપડ વાપરતાં હશે અથવા તો કાલિદાસે માત્ર કુલીન વર્ગના લોકોના જીવનનું જ વર્ણન કરેલું હશે.

નિતમ્બિમ્બૈઃ સુદુકૂલમેશ્વલૈઃ સ્તનૈઃ સહારાભરણૈઃ સચન્દનૈઃ ।
શિરોરુઠૈઃ સ્નાનકષાયવાસિતૈઃ સ્ત્રિયો નિદાઘં શમયન્તિ કામિનામ્ ॥ ૪ ॥

સ્ત્રીઓ કામીજનોના ઉનાળા(ના સંતાપ)ને રેશમી વસ્ત્ર અને કંદોરાવાળા બિંબસમા ગોળ નિતંબોથી, હાર અને અન્ય આભરણયુક્ત ચંદન સહિતનાં સ્તનોથી અને સ્નાન સમયે વાપરેલ સુગંધી દ્રવ્યોથી સુવાસિત કેશોથી, શાંત કરે છે (આ બધી વસ્તુઓનો સ્પર્શ કામીઓના સંતાપિત મનને આનંદિત કરે છે).

આ શ્લોકમાં તે પણ ઉલ્લેખ છે કે સ્નાન સમયે સુગંધિત પદાર્થોનું ઉબટન થતું અને તે પછી કેશમાં સુગંધી દ્રવ્યોનો છૂટથી ઉપયોગ થતો. કાલિદાસના અન્ય સર્જન ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્’માં ચોથા ખંડમાં પણ આ પ્રકારના પદાર્થોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

- પાંચમા શ્લોકમાં સ્ત્રીઓના પગને લાખ (‘Lecifer Lacca’)ના રસથી રંગવામાં એટલે કે આળતો કરવામાં આવતો તેનું વર્ણન છે. આ પ્રાચીન પ્રથા આજે પણ માંગલિક પ્રસંગોમાં નારીઓમાં પ્રિય છે. આ સુવાસિત લાલ રંગનું દ્રવ્ય, વૃક્ષો પરથી લાવવામાં આવતું. સંપૂર્ણ દુકૂલના શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલ સ્ત્રી તથા તેના માત્ર આળતાથી રંગાયેલ પગ, તે બંનેનાં સંયુક્ત દેખાવને કવિ, સંપૂર્ણ શ્વેત રંગના – ફક્ત રંગીન પગવાળા હંસ – (Anser Andicus) સાથે કેટલી ઉચિત રીતે સરખાવે છે! વળી નાયિકાના પગનાં ઝાંઝરનો મધુર અવાજ, તેનું ચલન, હંસના કલરવની સાથે બરોબરી કરે તેવું છે, તેમ કહે છે.

નિતાન્તલાક્ષારસરાગલોહિતૈર્ નિતમ્બિનીનાં ચરણૈઃ સુનૂપુરૈઃ ।
પદે પદે હંસરુતાનુકારિભિર્ જનસ્ય ચિત્તં ક્રિયતે સમન્મથમ્ ॥ ૫ ॥

(ઉનાળામાં) પુષ્કળ લાખના રસ (અળતા)થી રંગેલા, ઝાંઝરવાળા અને ડગલે ને પગલે હંસના કલરવનું અનુકરણ કરતાં, સુંદરીઓનાં ચરણો (કામી) લોકનાં ચિત્તને મન્મથ (કામ-વાસના)વાળું બનાવે છે.

- છઠ્ઠા શ્લોકમાં સ્તનને ‘તુષારગૌર’ કહ્યાં છે. આવા ઉનાળામાં હિમશિખરની ઉપમા આપી તે પરથી ફલિત થાય છે કે કાલિદાસ ઉત્તર ભારતના હિમાલય તળેટીના પ્રદેશના નિવાસી હોવા જોઈએ.

પયોધરાશ્વન્દનપદ્મચર્ચિતાસ્ તુષારગૌરાર્પિતહારશેખરાઃ ।
નિતમ્બદેશાશ્ચલહેમમેશ્વલાઃ પ્રકુર્વતે કસ્ય મનો ન સોત્સુકમ્ ॥ ૬ ॥

ચંદનના લેપથી લેપાયેલા, તુષાર (બરફ) સમાન શ્વેતહારથી યુક્ત અગ્રભાગવાળાં સ્તનો, ચલિત સોનાની મેખલાન(કંદોરા)વાળા, (સુંદરીના) ગોળ નિતંબો કોના મનને સમુત્સુક ન કરે? (અર્થાત્ બધાના મનને ઉત્સુક બનાવે.)

નાયિકા એ ધારણ કરેલ હેમમેખલાનું વર્ણન તે સમયની અલંકારપ્રણાલી અને આજ પર્યંત ચાલી આવતી તે પરંપરાને પૂરક છે તથા પાંચમા શ્લોકમાં ઝાંઝર માટે સુવર્ણ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. તો અહીં મેખલા માટે છદ્ધા શ્લોકમાં સુવર્ણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે દર્શાવે છે કે સુવર્ણને પવિત્ર ધાતુ ગણવામાં આવતી અને કમરથી ઉપરના ભાગના અલંકારોમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પગમાં ઝાંઝર, તોડા, કડા, છડા, નખલી, માછલી વગેરે બનાવવામાં આ પવિત્ર ધાતુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહીં, પરંતુ સામાન્ય રીતે ચાંદી વાપરવામાં આવતી.

- સાતમા શ્લોકમાં ભારતીય સૌંદર્ય અને શિલ્પશાસ્ત્રીની માન્યતા અનુસાર સપાટ સ્તનવાળી યૌવનાઓ નહીં, પરંતુ ઉન્નતસ્તનવાળી સ્ત્રીઓને જ સૌંદર્યનું પ્રતીક ગણવામાં આવતી તે રીત અનુસાર અહીં ઉલ્લેખ થયેલ છે તથા ઋતુઓ પ્રમાણે વસ્ત્રોની જાડાઈ ધારણ કરવામાં આવતી તે ફલિત થાય છે.

સમુદ્ગતસ્વેદચિતાઙ્ગસંઘયો વિમુચ્ય વાસાંસિ ગુરુણિ સાંપ્રતમ્ ।
સ્તનેષુ તન્વંશુકમુન્નતસ્તના નિવેશયન્તિ પ્રમદાઃ સયૌવનાઃ ॥ ૭ ॥

યુવાન, ઉન્નત સ્તનવાળી પ્રમદા (સ્ત્રીઓ), ઉત્પન્ન થયેલા પરસેવાથી ખરડાયેલા અંગની સંધિના ભાગોવાળી, ભારે વસ્ત્રો છોડી દઈને હવે પોતાનાં સ્તનો ઉપર ઝીણાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે.

- આઠમા શ્લોકમાં વીણાવાદન સાથે વલ્લકી અને કાકલિ એ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલ છે. મહાકવિ કાલિદાસ સંગીતના પ્રખર જ્ઞાતા હતા. તેથી તેઓ વીણાના સ્થાને, ચોક્કસ રીતે સુંદર સૂર રેલાવતી આ વલ્લકી વીણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આજ પણ આ વીણા બંગાળ અને બાંગ્લાદેશમાં વિશેષ વપરાય છે. કાકલિ એટલે સૌમ્ય સૂર. અહીં વીણા સાથે કાકલિ શબ્દ છે, તેથી સૌમ્ય, કોમળ સૂર વહાવવાની વાત છે. જોકે કાકલિ, એક વાંસળીને પણ કહેવામાં આવે છે કે જે વગાડી ચોર, ઠગ લોકો પોતાના શિકારને ગાઢ નિદ્રામાં પોઢાડી, તેમની માલમતાનું હરણ કરી જતા.

સચન્દનામ્બુવ્યજનોદ્ભવાનિલૈઃ સહારયષ્ટિસ્તનમણ્ડલાર્પિતૈઃ ।
સવલ્લકીકાકલિગીતનિઃસ્વનૈઃ પ્રબુદ્ધ્યતેવિબોદ્ધ્યતે સુપ્ત ઇવાદ્ય મન્મથઃ ॥ ૮ ॥

ચંદન સંહિતના જળવાળા પંખાના પવનથી, સ્તનમંડલ પર હાર ધારણ કરીને અને વીણાના (મધુર) ઝીણા ધ્વનિથી અત્યારે (ઉનાળામાં) જાણે સૂતેલા કામને જગાડવામાં આવે છે.

આજ શ્લોકમાં સ્તનમંડલ પર હાર ધારણ કરવાની વાત છે, જે પુષ્પ આદિના નહીં, પરંતુ મોતીની વાત છે. હારનો સંસ્કૃત અર્થ જ, 'હરતિ માનસ ઈતિ' (મનને હરી લેનારો) કહ્યો છે. ભારતીય પરંપરામાં સફેદ મોતીને મન શાંત કરનારું કહ્યું છે. તેને ધારણ કરવાથી મન અને તનને શીતળતા મળે છે, તેવી તે સમયની જનમાન્યતા આજે પણ લોકમાનસમાં વિદ્યમાન છે.

- નવમા શ્લોકમાંથી જાણવા મળે છે કે ઉનાળાની રાત્રિમાં શીતલ ચાંદનીમાં અગાસી પર સૂવાની પરંપરા આદિમ રીતે ચાલી આવે છે. ઉનાળાની ટૂંકી રાત્રિઓના લીધે, વહેલી થતી પરોઢમાં, ચંદ્ર ફિક્કો લાગે છે, તેની સૂતેલી સ્ત્રીઓના મુખની સાથે તુલના કરી, કવિ કેવાં ઉપમા – ઉપમાન સર્જે છે!

સિતેષુ હર્મ્યેષુ નિશાસુ યોષિતાં સુખપ્રસુપ્તાનિ મુખાનિ ચન્દ્રમાઃ
વિલોક્ય નિર્યન્ત્રણમુત્સુકશ્ચિરં નિશાક્ષયે યાતિ હિયેવ પાણ્ડુતામ્ ॥ ૧ ॥

રાત્રે ધોળા (ધનવાનોના) મહેલો(ની અગાસીઓ)માં સુખેથી સૂતેલી સુંદરીઓનાં મુખો ઉત્સુક એવો ચંદ્રમા લાંબા સમય સુધી જોઈને રાત પૂરી થતાં લજ્જાથી જાણે કે પીળો પડી જાય છે (રાત દરમ્યાન લાંબા સમય સુધી સુંદરીઓનાં મુખ જોઈને ચંદ્ર 'આ બધાં મારાથી વધુ સુંદર છે' એમ માની સવારે ફિક્કો-પીળો થઈ ગયો છે).

- દસમા શ્લોકમાંથી જાણવા મળે છે કે ઉનાળામાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ માટે લોકોને દૂરદૂરના પ્રવાસ કરવા પડતા હશે, તે સમયે પ્રિયપાત્રથી ઉભયપક્ષને વિખૂટા રહેવું પડતું હશે, તે વાતને કવિએ બહારના પ્રાકૃતિક તાપ અને મનના સંતાપ બંનેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી અનલ કહી એને વર્ણવેલ છે.

અસહ્યવાતોદ્ધતરેણુમણ્ડલા પ્રચન્ડસૂર્યાતપતાપિતા મહી ।
ન શક્યતે દ્રષ્ટુમપિ પ્રવાસિભિઃ પ્રિયાવિયોગાનલદગ્ધમાનસૈઃ ॥ ૧૦ ॥

અસહ્ય-સહન ન થાય તેવા પવનથી ઊડેલી ધૂળની ડમરીઓવાળી, પ્રચંડ સૂર્યના તાપથી તપેલી ધરતી (પોતાની) પ્રિયતમાના વિયોગરૂપી અગ્નિથી ભળેલા મનવાળા પ્રવાસીઓથી જોવી પણ શક્ય નથી.

- અગિયારમા શ્લોકમાં કાજળ-અંજન (Collyrium)ની વૈદિક કાળથી ચાલી આવતી અંજનની પરંપરાનો, આકાશને તેની કાળાશ સાથે સરખાવી અને પ્રયોગ કર્યો છે. તે સમયે મૃગો જળ માટે અહીં ત્યાં ભટકી રહ્યાં છે તેવું બતાવ્યું છે.

મૃગાઃ પ્રચન્ડાતપતાપિતા ભૃશં તૃષા મહત્યા પરિશુષ્કતાલવઃ ।
વનાન્તરે તોયમિતિ પ્રધાવિતા નિરીક્ષ્ય ભિન્નાઙ્ગનસંનિભં નભઃ ॥ ૧૧ ॥

અત્યંત ભયંકર તડકાથી તપેલા, ખૂબ તરસથી સુકાયેલા તાળવાવાળાં મૃગો કાલવેલા કાજળ જેવા આકાશને જોઈને પાણી છે એમ (માની બ્રાંતિથી) વનની અંદર (આમતેમ) દોડી રહ્યાં છે.

સવિભ્રમૈઃ સસ્મિતજિહ્વાવીક્ષિતૈર્ વિલાસવત્યો મનસિ પ્રસન્નિનામ્પ્રવાસિનાં ।
અનંગસંદીપનમાશુ કુર્વતે યથા પ્રદોષાઃ શશિચારુભૂષણાઃ ॥ ૧૨ ॥

જેમ ચંદ્રથી સારી રીતે શોભતી સાંજ તેમ વિલાસવતી (સુંદરીઓ) વિભ્રમો અને સ્મિતપૂર્વક વાંકું હસીને પ્રવાસીઓના મનમાં ઝડપથી કામને ઉદ્દીપ્ત કરે છે.

ઉનાળાનું વિકરાળપણું દર્શાવવા માટે કવિએ આ તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે મોરનાં પીંછાંની છાયમાં, સૂર્યના તાપથી પરેશાન થયેલ ફણી, જે વાંકીચૂકી ગતિથી ચાલતો હતો, તે વિરામ કરે છે. અહીં એ નોંધવું ઘટે કે આ થોડી વિચિત્ર ઉપમા છે. સાપ-મયૂર જન્મજાત દુશ્મન, એકમેકની બાજુમાં પણ આવે નહીં, પરંતુ ઋતુસંહારના બધા જ પરિશીલન કરનારાઓએ તેવું અર્થઘટન લખ્યું છે કવિએ અહીં અસહાય તાપને લીધે તે બંને જન્મજાત શત્રુઓ, સહજીવન માટે મજબૂર બની ગયા.

રવેર્મયૂરૈરભિતાપિતો ભૃશં વિદહ્યમાનઃ પથિ તપ્તપાંસુભિઃ ।
અવાઙ્મુસ્વો જિહ્વાગતિઃ શ્વસન્ મુહુઃ ફણી મયૂરસ્ય તલે નિષીદતિ ॥ ૧૩ ॥

સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત તપેલો, ગરમ રેતીથી રસ્તામાં ખૂબ દાઝતો, નીચા મુખવાળો અને વાંકી ગતિવાળો સાપ વારંવાર હાંફતો, મોરની નીચે (છાયામાં) બેસે છે.

- તેરમા શ્લોકમાં જે રીતે મયૂર અને નાગની વાત કરી છે તે રીતે જ, આ ચૌદમા શ્લોકમાં પણ સિંહ અને હસ્તીની વાત કરી છે. સિંહ અને હાથી સામાન્ય રીતે એકમેકની નજરથી દૂર રહે છે, પરંતુ અહીં તે એકમેકની પાસે હોવા છતાં પણ સિંહ, હસ્તીને હણતા નથી, તેવી કલ્પના કરવામાં આવી છે.

તૃષા મહત્યા હતવિક્રમોદ્યમઃ શ્વસન્ મુહુર્ભૂરિવિદારિતાનનઃ ।
ન હન્ત્યદુરેડપિ ગજાન્ મૃગાધિપો વિલોલજિહ્વશ્ચલિતાગ્રકેસરઃ ॥ ૧૪ ॥

પુષ્કળ તરસથી નષ્ટ થયેલા વ્યવસાયવાળો, લાંબા પ્રસારેલા મુખવાળો, લપકારા મારતી જીભવાળો, ફરફરતી કેશવાળીવાળો સિંહ વારંવાર હાંફતો દૂર નહીં (એટલે નજીકમાં રહેલા) હોવા છતાં પણ હાથીઓને હણતો નથી (તેમની ઉપર તરાપ મારતો નથી).

- 15મા શ્લોકમાં પણ સિંહ અને હાથીવાળી કલ્પના દોહરાવવામાં આવી છે કે સિંહથી હાથી ડરતા નથી, સ્થિર ઊભા રહે છે.

વિશુષ્કકળાહતશીકરામ્મસો ગભસ્તિભિર્ભાનુમતોઽભિતાપિતાઃ ।
પ્રવૃદ્ધતૃષ્ણોપહતા જલાર્થિનો ન દન્તિનઃ કેસરિણોઽપિ બિભ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

અત્યંત સુકાઈ ગયેલા કંઠમાં ઊભરાતા જળકણોવાળા, સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત તપેલા, વધી ગયેલી તરસથી મરું-મરું થતા જળની ઇચ્છાવાળા હાથીઓ સિંહોથી પણ ડરતા નથી.

- 16મા શ્લોકમાં ફરીથી સાપને મયૂરનાં પીંછાંમાં ઘુસાડી અને સંતાપેલા, સૂતેલા દર્શાવ્યા છે.

હુતાગ્નિકલ્પૈઃ સવિતુર્મરીચિભિઃ કલાપિનઃ ક્લાન્તશરીરચેતસઃ ।
ન ભોગિનં ઘ્નન્તિ સમીપવર્તિનં કલાપચક્રેષુ નિવેશિતાનનમ્ ॥ ૧૬ ॥

હોમ હોમાયેલા અગ્નિ જેવા સૂર્યનાં (ગરમ) કિરણોથી થાકેલાં તન અને મનવાળા મોર નજીક રહેલા (પોતાનાં) પીંછાંના ભારામાં ખોસેલા મુખવાળા સાપને મારતા નથી.

- 17મા શ્લોકમાં મહાકવિએ જણાવ્યું છે કે નાગરમોથની લાલચમાં, સુકાઈ ગયેલા જળવાળા સરોવરને વરાહનો સમૂહ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાથી ખોદી રહ્યો છે.

સભદ્રમુસ્તં પરિપાણ્ડુકર્દમં સરઃ સ્વનન્નાયતપોત્રમણ્ડલૈઃ
પ્રદીપ્તભાસો રવિણા વિતાપિતોર્વેર્મયૂર્વૈરભિતાપિતો ભૃશં વરાહયૂથો વિશતીવ ભૂતલમ્ ॥૧૭ ॥

સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત તપેલ વરાહનો સમૂહ ખુલ્લા મુખના અગ્રભાગથી (અથવા લાંબા દાંતોથી) નાગરમોથવાળા અને સુકાઈ ગયેલા કાદવવાળા સરોવરને ખોદતાં જાણે કે પૃથ્વીમાં પ્રવેશી રહ્યો છે.

- 18મા શ્લોકમાં પણ સિંહ અને હાથી તથા મોર અને નાગ વચ્ચેની સ્વાભાવિક દુશ્મનાવટ જેવી જ સર્પ અને દેડકાની દુશ્મનાવટનો ઉલ્લેખ કરી અને કહ્યું છે કે સર્પ અને દેડકો તેની દુશ્મનાવટ ત્યજી, દેડકો નાગની ફેણ નીચે આશ્રય લે છે!

વિવસ્વતા તીક્ષ્ણતરાંશુમાલિના સપઙ્કતોયાત્ સરસોઽભિતાપિતઃ ।
ઉત્પ્લુત્ય ભેકસ્તૃષિતસ્ય ભોગિનઃ ફળાતપત્રસ્ય તલે નિષીદતિ ॥ ૧૮ ॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ (તીવ્ર) કિરણોના સમૂહવાળા સૂર્યથી અભિતપ્ત (પુષ્કળ તપાયેલો) અને કાદવવાળા જળયુક્ત સરોવરમાંથી કૂદીને દેડકો તરસ્યા સાપની ફેણની છત્રી નીચે (જઈને) બેઠો છે.

- 19મા શ્લોકમાં એક સરોવરનું વર્ણન કરેલ છે, જેમાં માછલાંઓ મરી ગયાં છે, સારસ ઊડી ગયાં છે, હાથીઓ અંદરોઅંદર ઢંઢ કરી રહ્યા છે, જળ વિનાના ગાઢ કાદવવાળું તળાવ ખાલી થઈ રહ્યું છે.

સમુદ્ધૃતાશેષમૃણાલજાલકં વિપન્નમીનં દ્વૃત્તભીતસારસં
પરસ્પરોત્પીડનસંહૃતૈર્ગજૈઃ કૃતં સરઃ સાન્દ્રવિમર્દકર્દમમ્ ॥ ૧૯ ॥

સંપૂર્ણપણે કમળના સમૂહો ઉખાડી નખાયેલું, મરેલાં માછલાંવાળું અને નાસી ગયેલાં સારસોવાળું સરોવર એકબીજાને પીડવા માટે (પરસ્પર) ભીડતા હાથીઓથી કચડાયેલા ગાઢ કાદવવાળું કરી મુકાયું છે (હાથીઓ લડ્યા, કમળો ઉખાડી નાખ્યાં, માછલાં મરી ગયાં અને સારસ પક્ષીઓ ઊડી ગયાં).

- 20મા શ્લોકમાં કવિએ ફરી સાપ અને દેડકાનો ઉલ્લેખ કરી અને કહ્યું છે કે સુકાતા સરોવરને છોડીને, સર્પની ફેણની નીચે, આશ્રય લીધેલા દેડકાને, સાપ હણતો નથી.

રવિપ્રભોદ્વિન્નશિરોમણિપ્રભો વિલોલજિહ્વાદ્વયલીઢમારુતઃ ।

વિષાગ્નિસૂર્યાતપતાપિતઃ ફળીહુતાગ્નિસૂર્યાતપતાપિતઃ ન હન્તિ મણ્ડૂકકુલં તૃષાકુલઃ ॥ ૨૦ ॥

સૂર્યની પ્રભાથી ઝગમગતા મરુત મણિની કાન્તિવાળો, લપકારા મારતી બે જીભથી પવનને ચાટતો, ઊંમાયેલા અગ્નિ સમા સૂર્યના તાપથી તપેલો, તરસથી વ્યાકુળ સાપ દેડકાના સમૂહને મારતો નથી.

- 21મા શ્લોકમાં જળની ધ્યાસથી ભટકતા, જંગલી ભેંસોના સમૂહનું તાદ્રશ વર્ણન કરેલ છે.

સપેનલાલાવૃતવક્રસમ્પુટં વિનિર્ગતાલોહિતજિહ્વમુન્મુખમ્વિનિઃ સૃતા ।

તૃષાકુલં નિઃસૃતમદ્રિગહ્વાદ્ ગવેષમાણં મહિષીકુલં જલમ્ ॥ ૨૧ ॥

ફીણ સાથે લાળથી ઘેરાયેલાં જડબાંવાળું, બહાર નીકળેલી લાલ જીભ સાથે ઊંચા કરેલા મુખવાળું, તરસથી વ્યાકુળ એવું ભેંસોનું ટોળું પાણીને શોષતું પર્વતની ગુફામાંથી બહાર (ધસી) આવ્યું છે.

- 23મા શ્લોકમાં ગ્રીષ્મની પંખીનાં ટોળાં પર, વાનર પર અને પશુઓનાં ઘણા પર શી અસર થાય છે, તેની વાત કરી છે. તે ઉપરાંત એક શરભ નામના કલ્પિત પશુની વાત કરી છે. કાલિદાસ દ્વારા આ શરભ પ્રાણીનો મેઘદૂત નામના તેના કાવ્યમાં પણ (શ્લોક છપ્પનમાં) ઉલ્લેખ થયેલ છે. સામાન્ય રીતે કાલિદાસ કાલ્પનિક પશુ-પંખીની વાત કરતા નથી, તેનાથી વિપરીત અહીં એક કાલ્પનિક શરભ નામના પ્રાણીની કલ્પના રજૂ કરેલ છે.

શ્વસિતિ વિહગવર્ગઃ શીર્ણપર્ણદ્રુમસ્થઃ કપિકુલમુપયાતિ ક્લાન્તમદ્રેર્નિકુઞ્જમ્ ।

ભ્રમતિ ગવયયૂથઃ સર્વતસ્તોયમિચ્છન્ શરભકુલમજિહ્વાં પ્રોદ્ધરત્યમ્બુકૂપાત્ ॥ ૨૩ ॥

ખરી પડેલાં પાંદડાંવાળા વૃક્ષે બેઠેલો પક્ષીસમૂહ હાંફે છે. થાકેલા વાનરોના સમૂહ પર્વતની નિકુંજમાં જાય છે, ચારેબાજુ જળને ઇચ્છતું ગવય ધણ ભમે છે અને આળસરહિત શરભનું ટોળું કૂવામાંથી પાણી કાઢે છે.

- 25મા શ્લોકમાં પ્રસરતાં જતાં દાવાનળ વિશે દ્રશ્યાત્મક વર્ણન સાથે ‘શુષ્ક વંશ સ્થલીષુ’ સુકાયેલ વાંસના સ્થળોમાં તેના ‘ફટ ફટ’ અવાજ દ્વારા ફૂટતા વાંસના ધન્યાત્મક વર્ણનનો ભાષામાં ઉલ્લેખ કવિ ‘સ્ફુટતિ પટુનિનાદ’ અવાજ દ્વારા કરાવવાનું ચૂકતા નથી! તે કાલિદાસની ખૂબી છે, મનને પાંચે ઈંદ્રિયો દ્વારા વિગતનું પૂર્ણ દર્શન કરાવે છે.

ધ્વનતિ પવનવિદ્ધઃ (પવનવૃદ્ધઃ) પર્વતાનાં દરીષુ સ્ફુટતિ પટુનિનાદઃ શુષ્કવંશસ્થલીષુ ।
પ્રસરતિ તૃણમધ્યે લઘ્વવૃદ્ધિઃ ક્ષણેન ક્ષપયતિગ્લપયતિ મૃગવર્ગ પ્રાન્તલગ્નો દવાગ્નિઃ ॥ ૨૫ ॥

વનના છેડે લાગેલો દાવાનળ પવનથી વધી જતાં પર્વતોની ગુફાઓમાં ધ્વનિને પ્રસરાવે છે, ચપળ અવાજવાળો બની સૂકા વાંસનાં સ્થળો (જંગલો)માં ફૂટફૂટ અવાજ કરે છે, વધી ગયેલો એ અગ્નિ ઘાસની અંદર એક ક્ષણમાં પ્રસરી જાય છે અને પ્રાણી વર્ગને પીડે છે.

- કવિ ગ્રીષ્મની અસરથી વનમાં લાગતા દાવાનળની વાત કરી શેમડા (સંસ્કૃત : શાલ્મલી, Cochlo-sparemam Gossypium)ના પર્ણરહિત ડાળીઓવાળા છેડાને બાળતો, તેના થડમાં પંખીઓ દ્વારા બનાવેલી બખોલમાં, ‘કનકગૌર’ સફેદ સોના જેવો બની અને ઘૂમતો દર્શાવે છે.
- 27મા શ્લોકમાં ફરીથી હાથી, સિંહ વગેરે પરસ્પર વૈમનસ્ય ધરાવતાં પ્રાણીઓ, રેતાળ, સુકાયેલ નદી તરફ પ્રયાણ કરે છે. તેની વાત કવિ પુનઃ ઉચ્ચાર કરે છે.

ગજગવયમૃગેન્દ્રા વહ્નિસંતપ્તદેહાઃ સુહૃદ્ ઇવ સમેતા દ્વન્દ્વભાવં વિહાય ।
હૃતવહપરિસ્વેદાદાશુ નિર્ગત્ય કક્ષાદ્ વિપુલપુલિનદેશાં નિમ્નગાં સંવિશંતિ ॥ ૨૭ ॥

અગ્નિથી તપેલા શરીરવાળા હાથી, ગવય, સિંહો (એકબીજા પ્રત્યેના વૈરમય) દ્વંદ્વભાવને ત્યજીને મિત્રોની જેમ એક થઈ અગ્નિથી પેદા થયેલા ખેદને કારણે કંદરાઓમાંથી બહાર આવી વિપુલ રેતાળ પ્રદેશવાળી નદીઓમાં પ્રવેશે છે.

- 28મા શ્લોકમાં કવિ ઋતુમાં પુષ્કળ ફૂલોથી ઘેરાઈ જતા સારણકારા એટલે કે પાટલ (જેના પરથી પાટલીપુત્ર નગરનું નામ પડ્યું હતું) તે વૃક્ષનાં ફૂલોની સુવાસનો પરિચય કરાવે છે. સર્ગના અંત સમયે આ માંગલિક શ્લોકના ઉદ્ગારમાં કવિ અન્ય કોઈ વૃક્ષને નહીં, પરંતુ ભગવાન બુદ્ધે જેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું વૃક્ષ કહ્યું તે સારણકારાનો હેતુપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે.

कमलवनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः सुखसलिलनिषेकः सेव्यचन्द्रांशुजालः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।

ब्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो निशि सुललितगीतैर्हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ २८ ॥

કમળના વનમાં વ્યાપેલ જળવાળો, પાટલ પુષ્પની સુવાસથી રમણીય, સુખ આપનાર જળના સ્નાનવાળો, ચંદ્રકિરણ અને પુષ્પહાર વગેરેથી સેવન કરવા યોગ્ય એવો તારો ઉનાળો સુમધુર ગીતોથી મહેલની અગાશીમાં રાત્રે સુંદરીઓ સાથે સુખેથી પસાર થાવ.

વર્ષા

સામાન્ય રીતે ઋતુવર્ણનમાં વસંતને ઋતુરાજ અને વર્ષાને રાણી કહેવામાં આવે છે, પરંતુ જો કથેલી વાત કથે તો તે કાલિદાસ શાના? અહીં બીજા સર્ગના પ્રથમ શ્લોકમાં તેમણે અહીં મેઘને જલશીકર ઉડાડતા, હાથી પર વિદ્યુતની ધજાપતાકા અને વાદળના ગડગડાટીવાળા રાજવી તરીકે ઉપમા આપી અને નિરૂપણ કરેલ છે.

- બીજા શ્લોકમાં, વર્ષાઋતુમાં ખીલતા નીલકમલ (Nelumbium Speciosum)ને ઉલ્લેખીને કવિએ તે નીલકમલના સરોવરના સમથળ જળ પર તરતાં, ભીનાં, કાળાશ પડતાં, લીલાં, ચળકાટવાળાં પર્ણોને, કાલવેલા કાજળ જેવાં કહી વાદળ સાથે સરખાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત વાદળનું પૃષ્ઠ બની, પૃથ્વીને વરસીને કંઈક આપી દેવાની વૃત્તિને લીધે તેને સગર્ભા સ્ત્રીનાં સ્તન સાથે સરખાવ્યાં છે! સામાન્ય સંજોગોમાં ગૌર, ગુલાબી રંગનાં સ્તન ધરાવતી સ્ત્રી, સગર્ભા થતાં શ્યામ, કાંતિમય સ્તનધારિણી થઈ જાય, તેનું જ્ઞાન મહાકવિને ન હોય એવું કેમ બને?

नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः क्वचित् प्रभिन्नाञ्जनरागसंनिभैः राशिसंनिभैः ।

क्वचित् सगर्भप्रमदास्तनप्रभैः समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥ २ ॥

અત્યંત નીલવર્ણના કમળના પત્રની કાન્તિવાળા, તો ક્યાંક કાલવેલા કાજળના સમૂહ(હંગ)ના સમાન, ક્યાંક સગર્ભા સુંદરીનાં સ્તનની પ્રભા (કાન્તિ-શોભા) ધરાવતાં વાદળોથી ચારેબાજુથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું છે.

- ત્રીજા શ્લોકમાં વર્ષા પ્રારંભમાં, યાયાવરી પંખી ચાતક (Hirococcyra Various)નું ‘તરસ વ્યાકુળ છડીદાર’ તરીકે કવિ કાલિદાસે વર્ણન કરેલ છે.

तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुवारिवर्षिणोनववारिवर्षिणो बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

તરસથી વ્યાકુળ ચાતક પક્ષીના સમૂહોથી (જળની) વાંછના કરતા, જળના ભારથી નમેલા, નવ જળ વરસાવતા, કાનને ગમે તેવી ગર્જનોવાળા, વાદળો ધીમેધીમે આગળ વધી રહ્યા છે.

- ચોથા શ્લોકમાં કમાન આકાર મેઘધનુની પ્રત્યંચા (એટલે કે કમાનના બે છેડાને બાંધતી દોરી) રૂપે વીજળીનું વર્ણન કરી, તેમાંથી તીક્ષ્ણ તીરની જેમ ધરા પર પડતા મેઘથી, પ્રવાસમાં રહેલા લોકોનું ચિત્ત વિહ્વળ બની રહ્યું, તેવું મનોહર કલ્પન આપ્યું છે! સામાન્ય રીતે વર્ષામાં વિદ્યાલયોમાં અનઅધ્યયન હોય છે, વ્યાપાર, ધંધા, વગેરે ખૂબ ઓછા હોય છે, તેથી લોકો ખરેખર 'ગૃહસ્થ' રહેતા હોય છે, પરંતુ તેવા સંજોગોમાં પણ જેમને પ્રવાસ કરવો પડે, તે ઘરવઠોયા પ્રવાસીની પીડાનું અહીં વર્ણન છે.

बलाहकाश्वाशनिशब्दभीषणाः (मर्दलाः) सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्गुणम् ।
सुतीक्ष्णधारापतनोग्रसायकैस् तुदन्ति चेतो नितरांप्रसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

વીજળીના શબ્દરૂપી ઢોલવાળા, વીજળીરૂપી દોરી (પ્રત્યંચા)વાળું ઇંદ્રધનુષ્ય ધારણ કરતા અને વર્ષાની ધારાના પ્રપાતથી (પડવાથી) મેઘ પ્રવાસીજનોનાં ચિત્તને બળજબરીએ પીડી રહ્યાં છે.

- પાંચમા શ્લોકમાં વર્ષારંભે કવિ ચોતરફ સફેદ રંગની વચ્ચે, અન્ય રંગોના સૌંદર્યની રંગીન વાત માંડે છે! સફેદ ધરતીને, ઇંદ્રગોપ એટલે કે ગોકળગાયનો લાલ કેસરી રંગ તથા કંદલી (Aneilema Nudiform)ના જાંબલી, વાદળી રંગો ધારણ કરેલ સુંદરી જેવી કહે છે! વર્ષાવર્ણન કરતા કવિનું ધ્યાન કંદલી જેવા નાના તૃણ, ગોકળગાય જેવા નાના કીટક વગેરે તરફ પણ હોય છે!

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणान्कुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।
विभाति कण्ठे वररत्नभूषिताशुक्लेतररत्नभूषिता वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

ટુકડા કર્યા હોય તેવા વૈદૂર્ય (નીલમ) જેવા પાસના અંકુરોથી, ખીલતા કન્દલીથી અને ગોકળગાયથી વ્યાપ્ત પૃથ્વી શ્વેતથી જુદા (એટલે લીલા-પીળા-લાલ) રત્નોથી શોભતી સુંદર સ્ત્રી જેવી સોહાય છે.

- છઠ્ઠા શ્લોકમાં વર્ષાના ઉન્માદગ્રસ્ત મોર અને મયૂરીનાં ટોળાંનાં ઉમંગ અને નૃત્યનું વર્ણન કર્યું છે.

सदा मनोज्ञं सुरतोत्सवोत्सुकं (स्वनदुत्सवोत्सुकं) विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।
सविभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलम्ससम्भ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलम् प्रवृद्धनृत्यंप्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥

હંમેશ મનને ગમે તેવો અવાજ (કૈકારવ) કરનાર, ઉત્સવ-આનંદ માટે ઉત્સુક, ફરફરતા વિશાળ પિચ્છ સમૂહથી શોભતું, સંભ્રમ - ઉતાવળમાં આલિંગન અને ચુંબન કરવા આકુળ એવું મોરનું ટોળું અત્યારે નૃત્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયું છે.

- સાતમા શ્લોકમાં, વર્ષામાં સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત વેગવાન વહેતી નદીઓ, તેમનો પ્રબળ વેગ આજુબાજુના પ્રદેશને ખેદાનમેદાન કરી નાખનાર તે નદીઓને ‘ભ્રમિત ચિત્તવાળી’ સ્ત્રીઓ તરીકે ઉપમા આપી છે.

નિપાતયન્ત્યઃ પરિતસ્તટદુમાન્ પ્રવૃદ્ધવેગૈઃ સલિલૈરનિર્મલૈઃ ।

સ્ત્રિયઃ પ્રદુષ્ટા ઇવ જાતવિભ્રમાઃ પ્રયાન્તિ નદ્યસ્ત્વરિતં પયોનિધિમ્ ॥ ૭ ॥

વધી ગયેલા વેગવાળી, મલિન જળથી ચારેબાજુએ તટનાં વૃક્ષોને (ઉખાડીને) નીચે પાડતી નદીઓ જન્મેલા વિભ્રમો (ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિરતા)વાળી અત્યંત દુષ્ટ સ્ત્રીઓની જેમ ઝડપથી સાગર તરફ ધસી રહી છે.

- નવમા શ્લોકમાં કવિએ કમળની વાત કરી છે, આખા ‘ઋતુસંહાર’માં અનેક પ્રકારના જલજ વનસ્પતિ કમળની વાત કાલિદાસે કરી છે. પરંતુ દરેક સ્થાને યોગ્ય ઉપમા પ્રમાણે, તેમણે તેના નામનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં ઉત્પલ શબ્દ મૃગની આંખની ઉપમા પામ્યો છે.

વિલોલનેત્રોત્પલશોભિતાનૈર્ મૃગૈઃ સમન્તાદુપજાતસાધ્વસૈઃ ।

સમાચિતા સૈકતિની વનસ્થલી સમુત્સુકત્વં પ્રકરોતિ ચેતસઃ ॥ ૯ ॥

ચંચળ નેત્રકમળથી શોભતા મુખોવાળા, ઉત્પન્ન થયેલા ગભરાટવાળા, મૃગોથી ચારેબાજુ ઘેરાયેલ રેતાળ વનના પ્રદેશ (જોનારના) ચિત્તને અત્યંત ઉત્સુક બનાવે છે.

- બારમા શ્લોકમાં ‘નિષિક્ત બિમ્બા’ એ શબ્દ દ્વારા ‘જેના પર જળબિંદુ પડેલું છે તેવું પાકું ટીંડોળું’ એટલે પક્વ ટીંડોળું એ કાલિદાસની બહુ ગમતી પસંદગીવાળી ઉપમાઓ પૈકી એક છે. તેની અન્ય કૃતિ ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં પણ તે ‘રક્ત શોકરૂપા વિશેષતગુણો બિમ્બા ધરાલક્ષતકઃ’ ડ/પ અને ‘ભેદદૂત’ના 82મા શ્લોકમાં પણ ફક્ત ‘બિમ્બાધરોષ્ઠી’ તેવી ઉપમા પ્રયોજી છે. તદુપરાંત ‘કુમારસંભવમ્’માં ૩/૬૭માં ઉમાના મુખે ‘બિમ્બકલાધરોષ્ઠે’ એમ કહી બિંબ ઉપમાનો ઉપયોગ કરેલ છે.

વિલોચનેન્દીવર વારિવિન્દુભિર્નિ ષિક્તવિમ્બાધરચારુપલ્લવાઃ ।

નિરસ્તમાલ્યાભરણાનુલેપનાઃ સ્થિતા નિરાશાઃ પ્રમદાઃ પ્રવાસિનામ્ ॥ ૧૨ ॥

નેત્રરૂપી સુંદર કમળનાં (ટપકતાં) જળબિંદુ (આંસુઓથી છંટકાર કરાયેલા બિંબ (ટીંડોરાં) સમા કોમળ અધરોવાળી (અને) ત્યજી દીધેલાં માળા, આભરણ અને (ચંદનાદિ) વિલેપનોવાળી પ્રવાસીજનોની સ્ત્રીઓ નિરાશ થઈને બેઠી છે.

- 13મા શ્લોકમાં નદીના જળમાં વર્ષાનાં જળ ભળવાથી મલિનતા, ડહોળ, અને તૃણવતતા તથા તેની ગતિથી કાંઠા પર રહેલ ભયભીત દેડકાઓનું તાદ્રુષ વર્ણન કવિ કરી રહ્યા છે.

विपाण्डवं (विपाण्डुरं) कीटरजस्तृणान्वितं भुजङ्गवद् वक्रगतिप्रसर्पितम् ।
ससाध्वसैर्भककुलैर्विलोकितं निरीक्षितं प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

સવિશેષ પાંડુ (પીળું) થયેલું, જંતુ, ધૂળ અને તણખલાથી યુક્ત, સાપની જેમ વાંકી ગતિને સમર્પિત (વાંકી ગતિવાળું) ભયપૂર્વક ટેડકાઓના સમૂહથી જોવાતું (નદીઓનું) નવીન જળ, નીચેની દિશામાં મુખ કરી વહી રહ્યું છે.

- કવિ કાલિદાસે અહીં બે પ્રકારનાં કમળ, નલિની અને નીલોત્પલની વાત કરે છે. હજુ પૂર્ણ પક્વ ન થયેલ કમળ પાસે ન જતા, નૃત્ય કરતા મયૂરનાં પીંછાંને કમળ સમજી અને ત્યાં ઘૂમતા ભ્રમરને કવિ મૂર્ખ કહે છે

- 16મા શ્લોકમાં ફરીથી, નૃત્ય કરતા મયૂરસમૂહની કલ્પના કવિએ ફરી ઉચ્ચારી છે.

आतोयनम्राम्बुदचुम्बितोपलाः (सतोयनम्राम्बुदचुम्बितोपलाः) समाचिताः प्रसवणैः समन्ततः ।
प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

જળ સહિત નમેલાં વાદળોથી ચુંબિત પથ્થરોવાળા, વૃષ્ટિથી ચારેબાજુ ઘેરાયેલા, નૃત્ય કરતાં મયૂરોથી વ્યાપ્ત પર્વતો (જોનારના મનમાં) ઉત્સુકતાને જન્મ આપે છે.

- 17મા શ્લોકમાં કાલિદાસ કદંબ (Anthocephalus Indicus), સર્જ (Shorea Robusta Gosta), અર્જુન (Terminalia Arjuna), કેતકી (Pandanus Odontissimus) વગેરેનાં વૃક્ષોને ધ્રુજાવતા વાયુની વાત કરે છે. ચારેય વૃક્ષોમાં આવતાં ફૂલો એટલે કે કદંબના દડા જેવા ગોળ, સર્જનાં પીળાં ફૂલ, અર્જુનનાં પીળાં ફૂલ અને કેતકીનાં કુંતલ આકારનાં સુગંધી ફૂલોથી શીતળ થયેલ પવનની વાત કરે છે.

कदम्बसर्जारुनकेतकीवनम् विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
सशीकराम्भोधरसङ्गशीतलः समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

કદંબ, શાલ, અર્જુન અને કેતકીના વનને ધ્રુજાવતો, તે (વૃક્ષો)નાં પુષ્પોથી સુવાસિત જલકણોના સંગથી શીતળ બનેલો પવન કોને ઉત્સુક નથી બનાવતો? (અર્થાત્ બધાને ઉત્સુક કરે છે.)

અહીં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કદંબનાં ફૂલ તો ગ્રીષ્મમાં એટલે કે મે માસમાં આવે અને અર્જુનનાં ફૂલ શિશિર એટલે કે ફેબ્રુઆરીમાં આવે છતાં કાલિદાસે તે બંનેનું વર્ષાઋતુમાં કેમ કર્યું હશે?

- 19મા શ્લોકમાં ફરી મયૂરના નૃત્યનો અને હાથીની ચિંઘાડનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે.

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्रयन्ति ।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गमाः ॥ १९ ॥ प्रक्षिप्तः

આ ઋતુમાં વહે છે નદીઓ, વરસે છે વાદળ, ચિંઘાડે છે ડાથી, હર્યા-ભર્યા થઈ જાય છે જંગલ, કલ્યાંત કરે છે વિરહિણીઓ, નારે છે મોર અને છુપાઈ જાય છે વાનર.

- 21મા શ્લોકમાં ફરીથી કેસર અને કેતકીની સાથે કદંબ અને કકુભ એટલે અર્જુનની મંજરીની વાત કથી છે.

मालाः कदम्बनवकेसरकेतकीभिर् आयोजितः शिरसि बिभ्रति योषितोऽद्य ।

कर्णान्तरेषु ककुभद्रुममञ्जरीभिः श्रोत्रानुकूलरचितानवतंसकांश्चैच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्च ॥ २१ ॥

અત્યારે સુંદરીઓ કદંબ, તાજા કેસર અને કેતકીથી રચાયેલ માળાઓ મસ્તકે (ધારણ કરે છે) કકુભ વૃક્ષની મંજરીઓથી ઇચ્છાને અનુકૂળ આવે તેમ કર્ણનાં આભૂષણો (ધારણ કરે છે).

- 22મા શ્લોકમાં કવિ ચંદન અને અગર (Aquileria Agallocha) કે જેનાં ફૂલ ઉનાળે એપ્રિલમાં ખીલી ચૂક્યાં હોય તેના લેપનની અહીં વાત કરે છે.

कालागरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गयः पुष्पावतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे शय्यागृहं गुरुगृहात् प्रविशन्ति नार्यः ॥ २२ ॥

પ્રચુર શ્યામ અગરુ અને ચંદનથી લેપાયેલાં અંગોવાળી, કર્ણો ધરેલ પુષ્પોથી સુવાસિત થયેલા કેશપાશવાળી નારીઓ સંધ્યા સમયે વાદળની ગર્જના સાંભળી ગુરુ (વડીલ કે શ્વશુરવાળા મુખ્ય) ઘરમાંથી શયનગૃહમાં ઝડપથી પ્રવેશ કરે છે.

- 24મા શ્લોકમાં ફરીથી કવિ કદંબનો ઉલ્લેખ કરી, તેના વૃક્ષના નૃત્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. કેતકીના કોમળ પાર્ણના અગ્ર ભાગમાં, અંકુશાકાર ઊગતા કાંટાને (છેડેથી બે ફાટ દ્વારા વળેલા આ કાંટાને) કવિએ – હસીતમિવ – એટલે કે હસતાં હોય તેવાં બતાવ્યાં છે! કાંટાને હસતા તો કવિ કાલિદાસ જ ઉપમા દ્વારા બતાવી શકે!

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात् पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां नवसलिलनिषेकः शान्ततापोच्छिन्नतापो वनान्तः ॥ २४ ॥

તાજા જળના સિંચનથી દૂર થયેલ તાપવાળો વનપ્રદેશ ચારેબાજુથી ઊગેલાં કદંબ(નાં પુષ્પો)થી જાણે કે આનંદિત (થયો છે), પવનથી હાલતી ડાળીઓવાળાં વૃક્ષોથી જાણે કે નૃત્ય કરે છે અને કેતકીના કાંટાઓ (અગ્રભાગ)થી જાણે કે હાસ્યને ધારણ કરે છે.

- અહીં 25મા શ્લોકમાં બકુલ એટલે કે બોરસલી (Mimuss Elengi)ના વૃક્ષનાં ફૂલ કે જે વસંત પહેલાં ખીલે છે, તેની તીવ્ર સુગંધ કવિએ વર્ષામાં પ્રયોજી છે. માલતી (Jasminum Grandifloram)ને મસ્તક પર અને યુથિકા (Jasminum Auriculatam) તથા કદંબનાં ફૂલને કાન પર આભૂષણ તરીકે ધારણ કર્યાં છે, તેવું દર્શાવ્યું છે. અહીં માલતી એટલે કે મોટા ફૂલવાળી જૂઈને ગળામાં અને તેવી જ, પરંતુ નાના ફૂલવાળી જૂથિકા જૂઈને (કે જેના પુષ્પદંડ થોડા રંગીન હોય) તેને કર્ણફૂલમાં સ્થાન આપી, બંને જૂઈને સ્થાન અને તેના તજાવતને કાલિદાસે સૂક્ષ્મતાથી વ્યક્ત કરેલ છે. કાલિદાસ જાણે છે કે માલતી તીવ્ર અને સુકાયા છતાં પણ લાંબો સમય સુધી સુવાસિત રહેનારી જૂઈની જાત છે.

શિરસિ બકુલમાલાં માલતીભિઃ સમેતાં કુસુમિતનવપુષ્પૈર્યથિકાકુઙ્મલૈશ્ચ ।
વિકચનવકદમ્બૈઃ કર્ણપૂરં વધૂનાં રચયતિ જલદૌઘઃ કાન્તવત્ કાલ ઇષઃ ॥ ૨૫ ॥

આ જળનો ઓધ વરસાવતો (વર્ષાનો) સમય પ્રિય પતિની જેમ સ્ત્રીઓનાં મસ્તક પર માલતી સહિતની બકુલમાળાને અને ખીલેલાં નવીન પુષ્પો અને જૂઈની કળીઓ સહિત ખીલેલાં તાજાં કદંબ પુષ્પોથી કાન પર આભૂષણની રચના કરી રહ્યો છે.

- 27મા શ્લોકમાં ફરીથી કવિ કેતકીને યાદ કરે છે.

નવજલકળસઙ્ગાચ્છીતતામાદધાનઃ કુસુમભરનતાનાં લાસકઃ પાદપાનામ્ ।
જનિતસુરભિગન્ધઃ જનિતરુચિરગન્ધઃ કેતકીનાં રજોભિર્ અપહરતિ નભસ્વાન્ પ્રોષિતાનાં મનાંસિ ॥ ૨૭ ॥

તાજા જળના કણોના સંપર્કથી શીતળતાને ધારણ કરનાર, પુષ્પોના ભારથી નમેલાં વૃક્ષોને નચાવનાર, કેતકીની રજથી જન્મેલી સરસ સુગંધવાળો વાયુ (પત્નીથી વિખૂટા પડેલા) પ્રવાસીઓનાં મનનું ચારેબાજુથી હરણ કરે છે.

૨૧૨૬

- પ્રથમ શ્લોકમાં કાશ (Sacthrum Spontaneum)નાં સફેદ ચાંદી જેવાં, હલકી હવાના સ્પર્શથી પણ ઊડી જતાં ફૂલને, કવિ ‘લહેરાતા રેશમ’ જેવાં કહે છે! પદ્મ જેવા (કમળ જેવા નહીં) શ્વેત મુખવાળી, શ્વેત હંસના કલરવ જેવા ઝાંઝર પહેરેલી, પાકેલા ચોખા જેવાં સફેદ વસ્ત્રધારી, નવોઢા સમાન શરદઋતુ આવી ગઈ છે! કવિને લગ્નમાં શ્વેતવસ્ત્ર – અલંકાર રૂપે પાનેતર પહેરેલ નવવધૂ જાણે અભિપ્રેત છે! અહીં બધી જ પરિકલ્પના, વસ્ત્ર, અલંકાર, ઉપરાણી બધું જ સફેદ રંગથી ભરપૂર કલ્પેલ છે.

काशांशुका विकचपद्मनोज्ञवक्रा सोन्मादहंसरुतनूपुरनादरम्यारवनूपुरनादरम्या ।
आपक्वशालिललितानतगात्रयष्टिः रुचिरानतगात्रयष्टिः प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा ॥ १ ॥

કાશ (પુષ્પ)રૂપી અંશુક (રેશમી) વસ્ત્રવાળી, ખીલેલા કમળ સમાન મનને ગમે તેવા મુખવાળી, ઉન્માદ સહિતના હંસ કલરવરૂપી ઝાંઝરના ઝણકારથી રમણીય, કાંઈક પાકેલા શાલી (ચોખા)રૂપી રમ્ય નમેલ દેહવાળી, શરદઋતુ રમણીય રૂપ લઈ નવવધૂની જેમ આવી છે.

- બીજા શ્લોકમાં સંપૂર્ણ પૃથ્વીને શ્વેત કલ્પતા કવિ કહે છે કે પૃથ્વી સફેદ ચાંદી જેવા ચળકતા કાશનાં ફૂલથી, રાત્રિઓ ઠંડી ચાંદનીથી, નદીનું જળ તેમાં વિહરતા હંસનાં ટોળાંના રંગથી, સફેદ સરોવરો કુમુદથી (અહીં ચોક્કસાઈ જુઓ, નદી નહીં, પરંતુ સરોવરમાં જ {કમળ નહીં પણ} કુમુદ ખીલે તે કવિ જાણે છે) વન સપ્તપર્ણીનાં સફેદ ફૂલથી અને (વન નહીં પણ) ઉપવન માલતીનાં સફેદ ફૂલથી ધોળકાઈ રહ્યું છે!

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।
सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

(આ શરદઋતુમાં) પૃથ્વી કાશ પુષ્પોથી, રાત્રિઓ ઠંડા કિરણોવાળા(ચંદ્ર)થી, નદીનું પાણી હંસોથી, સરોવરો કુમુદથી, વનપ્રદેશો પુષ્પોના ભારથી નમેલાં સપ્તવર્ણ(વૃક્ષો)થી અને ઉપવનો માલતીનાં (પુષ્પોથી) શ્વેત (ધોળાં) બનાવવામાં આવ્યાં છે.

- ત્રીજા શ્લોકમાં જે નદીને વર્ષાઋતુમાં કવિએ, ‘પ્રદુષ્ટા વિભ્રમા’ સ્ત્રી સાથે સરખાવી હતી, તે નદીને અહીં, મદ સભર પ્રમદા સુંદરી સાથે સરખાવી છે. પાણી આછરી અને ઓસરી જવાથી, ખુલ્લા થયેલ ઝીણી સુંવાળી રેતીના ઢગલાઓને ગોળ નિતંબની ઉપમા આપી છે, બંને બાજુ તરતા સફેદ હંસની હારને કનકમેખલા હાર કહી છે તથા વચ્ચે રંગરંગના રત્ન જડેલ હોય અને પ્રકાશમાં તે ચમકતા હોય તેવા પ્રતીક રૂપે માછલી કલ્પી છે અને તે માછલીની જાત પસંદ કરવામાં પણ કવિનું જળચર વિશેનું જ્ઞાન દેખાય છે તેમણે શફરી (Cyprinus Saphora) નામની માછલીની ઉપમા આપી છે! શરદની નિર્મળ નદીઓના ધીમા થયેલ વેગ માટે સ્ત્રીઓનાં અનેક રૂપનામમાંથી પ્રમદાની જ પસંદગી કેટલી સચોટ છે!

चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपंक्तिहाराः ।
नद्यो विशालपुलिनोरुनितम्बबिम्बा (विशालपुलिनान्तनितम्बविम्बा)
मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ ३ ॥